

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος αυτού του βιβλίου θα εξετάσουμε την εθνική ταύτιση και τις προοπτικές της στο σύγχρονο κόσμο, και ειδικότερα στις πρόσφατες εξελίξεις που οριοθετούν την παγκοσμιοποίηση. Μέχρι τώρα είδαμε τις δυναμικές της εθνικής ταύτισης στην εποχή του εθνικισμού, μια περίοδο που η διαλεκτική του τοπικού με το διεθνές ανέδειξε τα εθνικά κράτη ως κυρίαρχες οντότητες και κανονιστικά μοντέλα ‘διαχείρισης’ των λαών, αλλά και την εθνικιστική ιδεολογία ως μια από τις ισχυρότερες της νεωτερικής περιόδου. Σήμερα, στη σύγχρονη αρθρογραφία αναφέρεται έντονα μια άλλη περίοδος –και διαδικασία– αυτή της παγκοσμιοποίησης, που έχει επιφέρει πολλές και σημαντικές αλλαγές στην ζωή των ανθρώπων στα τέλη του εικοστού αιώνα. Πρόκειται για μια διαδικασία που από τη μία επηρεάζει τους περισσότερους τομείς της ανθρώπινης ζωής –αν όχι όλους– και από την άλλη χαρακτηρίζεται από έντονη αμφισημία όσον αφορά στην κατεύθυνση των αλλαγών, εννοώντας ότι μπορεί να έχουν τόσο θετικές όσο και αρνητικές πλευρές και συνέπειες.

Ένα χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι οι έντονες πολιτικές αλλαγές και οι νέες μορφές συγκρούσεων στο εσωτερικό των χωρών αλλά και μεταξύ τους. Αυτές υποστηρίζεται συχνά πως μειώνουν την ισχύ του εθνικισμού και ασκούν μεγάλη επιρροή στις ταυτότητες των ατόμων, και στις εθνικές τους ταυτότητες ειδικότερα. Είναι λοιπόν απαραίτητο να εξετάσουμε τις συνέπειες της παγκοσμιοποίησης στο σχηματισμό και δύναμη των εθνικών ταυτίσεων, ώστε να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της εθνικής ταυτότητας.

Αυτό είναι και το αντικείμενο του τρίτου μέρους της παρούσας μελέτης, η οποία θα χωριστεί σε τρία κεφάλαια. Στο κεφάλαιο 5, που είναι και το εισαγωγικό στην παγκοσμιοποίηση, θα παρουσιάσουμε τον ορισμό εργασίας για την παγκοσμιοποίηση. Στο κεφάλαιο 6 θα αναλυθούν οι αλλαγές και οι προοπτικές του εθνικού κράτους. Για το σκοπό αυτό θα δούμε πρώτα το κράτος και τη συζήτηση σχετικά με τους θεωρούμενους μετασχηματισμούς του και στη συνέχεια

θα απαντήσουμε στο ερώτημα αν και σε ποιο βαθμό υπάρχουν αλλαγές στους μηχανισμούς εντός των κρατών που συντελούν στη διαδικασία της εθνικής ταύτισης. Έτσι, θα εξετάσουμε την εθνική ταυτότητα σε σχέση με το εθνικό κράτος και τις αλλαγές του που προήλθαν από την παγκοσμιοποίηση. Τέλος, στο έβδομο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να διαγράψουμε τις προοπτικές των εθνικών ταυτοτήτων σε σχέση με την παγκοσμιοποίηση, ανεξάρτητα από τα εθνικά κράτη και το μέλλον τους, αλλά σε συνάρτηση με τις ειδικές συνθήκες που χαρακτηρίζουν την περίοδο της παγκοσμιοποίησης. Σε αυτό θα απαντήσουμε και στο ερώτημα αν η σύγχρονη εποχή συνιστά μια 'εποχή παγκοσμιοποίησης'. Αυτός είναι και ο ένας λόγος που θα χρησιμοποιήσουμε στο εξής τη φράση εντός εισαγωγικών: με τη φράση αυτή αναφερόμαστε σε μια περίοδο που κυριαρχούν οι διαδικασίες της αλλά και ο δημόσιος Λόγος γύρω απ' αυτήν, θέτοντας ταυτόχρονα το ερώτημα αν αυτό αρκεί για να μιλάμε για μια εποχή παγκοσμιοποίησης και μάλιστα σε αντιδιαστολή με την εποχή του εθνικισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Η συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση είναι ιδιαίτερα ευρεία και σημαντική, αλλά και πολύ πρόσφατη. Ο ίδιος ο όρος παγκοσμιοποίηση (globalisation) χρησιμοποιείται ευρέως τις τελευταίες δύο δεκαετίες περίπου, αν και αναφέρεται ήδη από τη δεκαετία του '60. Είναι ενδεικτικό ότι η British Library of the Political and Economic Science (η βιβλιοθήκη του διάσημου βρετανικού πανεπιστημίου London School of Economics) είχε το 2002 στους καταλόγους της 492 τίτλους που περιείχαν τη λέξη παγκοσμιοποίηση· από αυτούς, μόλις πέντε είχαν εκδοθεί την περίοδο 1988-89 και οι υπόλοιποι από το 1989 και μετά, αυξανόμενοι με ρυθμούς γεωμετρικής προόδου κάθε χρόνο. Το αυξανόμενο και έντονο ενδιαφέρον για την παγκοσμιοποίηση δεν περιορίζεται σε ένα επιστημονικό πεδίο: στην πραγματικότητα αποτελεί τη λέξη-κλειδί σε μια σειρά συγγενών επιστημονικών πεδίων, όπως η Κοινωνιολογία, η Πολιτική Επιστήμη, τα Οικονομικά, οι Διεθνείς Σπουδές κλπ. Δεν περιορίζεται όμως αυτό το ενδιαφέρον ούτε και στον ακαδημαϊκό χώρο, καθώς γίνεται σχεδόν καθημερινή αναφορά σε αυτήν από πολιτικούς, δημοσιογράφους, επαγγελματίες ή και απλούς πολίτες.

Υπάρχουν ποικίλες ερμηνείες για το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης καθώς και επιμέρους πλευρές που μπορεί κανείς να επικεντρώσει. Επίσης, πέραν της πρόσφατης χρήσης της στο επιστημονικό και καθημερινό λεξιλόγιο, αφορά πεδία και ζητήματα που έχουν ήδη απασχολήσει εδώ και καιρό την επιστημονική κοινότητα και, σε κάποιο βαθμό, τους πολιτικούς. Αυτοί οι λόγοι δυσχεραίνουν τη δημιουργία ενός ορισμού της παγκοσμιοποίησης που να είναι πλήρης, κατανοητός αλλά και σύντομος. Για να ξεπεράσουμε αυτή τη δυσκολία,

θα ξεκινήσουμε με μια σύντομη περιγραφή της σύγχρονης επιστημονικής συζήτησης και των βασικότερων επιχειρημάτων για την παγκοσμιοποίηση, ούτως ώστε να έχουμε μια εικόνα των ζητημάτων στα οποία αναφέρεται. Στη συνέχεια θα δώσουμε τον ορισμό της παγκοσμιοποίησης που προτείνουμε και που θα αποτελέσει το αναλυτικό εργαλείο για την εξέταση της εθνικής ταυτότητας στη συνέχεια. Όπως και με τον εθνικισμό, δε θα παρουσιάσουμε τον ορισμό της παγκοσμιοποίησης σε μια πρόταση του τύπου «Η παγκοσμιοποίηση είναι...», αλλά σε μια ενότητα που θα παρουσιάζει αναλυτικά τα καθ-οριστικά χαρακτηριστικά της παγκοσμιοποίησης. Βεβαίως, έτσι δεν θα το λύσουμε το πρόβλημα της συντομίας του ορισμού, αλλά πιστεύουμε ότι είναι σημαντικότερη η πλήρης και κατανοητή παρουσίαση του φαινομένου.

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, θα ήταν λάθος να εντάξουμε την παγκοσμιοποίηση σε ένα μόνο αναλυτικό πεδίο καθώς σχετίζεται, άμεσα ή έμμεσα, με τις περισσότερες εμπειρίες και δραστηριότητες των πολιτών. Ο Nederveen Pieterse (1995β: 45) λέει χαρακτηριστικά ότι είναι μάλλον προτιμότερο να μιλάμε για ‘παγκοσμιοποιήσεις’ στον πληθυντικό, γιατί μπορούμε να προσδιορίσουμε τόσες παγκοσμιοποιήσεις όσοι είναι και οι επιστημονικοί κλάδοι που ασχολούνται μ’ αυτήν, και είναι όλοι τους σχετικοί. Αυτή η ύπαρξη πολλών διαστάσεων είναι σε κάποιο βαθμό υπεύθυνη για τη δυσκολία του ορισμού της: παρ’ όλ’ αυτά, ακριβώς μέσα από την πολυδιάστατη ανάλυση και τη συστηματοποίηση μπορεί κανείς να προσεγγίσει πληρέστερα μια διαδικασία που καλύπτει τόσες πολλές πλευρές της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι να ταξινομήσει κανείς τα διάφορα επιχειρήματα και ορισμούς που έχουν προταθεί για την παγκοσμιοποίηση και ήδη αρκετοί μελετητές έχουν προβεί σε κατηγοριοποιήσεις ανάλογα με τα κριτήρια που θέτουν¹. Ταυτόχρονα υπάρχει και μια συζήτηση για τον ίδιο τον όρο ‘παγκοσμιο-

1. Ενδεικτικά: μία από τις πιο συνηθισμένες ταξινομήσεις είναι ανάμεσα σε σκεπτικιστές και υποστηρικτές. Αυτό το διαχωρισμό ακολουθούν οι Held και McGrew (2000) σε μια έξοχη σύνοψη των επιχειρημάτων, όπου παρουσιάζουν βασικές απόψεις σκεπτικιστών και υποστηρικτών σε κάθε μία από τις επιμέρους θεματικές/πεδία αναφοράς (οικονομία, οικολογία, σχέσεις εξουσίας κλπ.). Βέβαια, η παραπάνω ταξινόμηση είναι περισσότερο σχηματική και φαίνεται να σκιαάζει το γεγονός ότι στην πραγματικότητα οι μελετητές δεν είναι είτε σκεπτικιστές είτε υποστηρικτές σε όλους τους τομείς και άρα είναι δύσκολο να τοποθετηθούν σε μία από τις δύο κατηγορίες γενικά. Άλλοι ακολουθούν μια ταξινόμηση με βάση το μοντέλο ανάλυσης, την προσέγγιση που ακολουθείται. Ο Sklair (1999), για παράδειγμα, ταξινομεί τα επιχειρήματα με βάση τις εξής τέσσερις προ-

ποίηση' και τη διάκρισή της από τη διεθνοποίηση (internationalisation)². Επί του παρόντος, θα παρουσιάσουμε ορισμένους θεωρητικούς που είτε θεωρούνται κλασικοί στο χώρο αυτό είτε τα επιχειρήματά τους βρίσκουν ευρεία απήχηση –φυσικά η παρουσίαση αυτή δεν θα είναι εξαντλητική, αλλά όσο το δυνατόν αντιπροσωπευτική. Η ταξινόμηση που θα ακολουθήσουμε για το σκοπό αυτό χωρίζει τους θεωρητικούς σε δύο κατηγορίες ανάλογα με το πόσες διαστάσεις της παγκοσμιοποίησης ακολουθούν για τον ορισμό της. Η μία κατηγορία είναι μονοδιάστατη και οικονομική, και η άλλη είναι πολυδιάστατη. Η ταξινόμηση αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι, αφενός, οι προσεγγίσεις που εστιάζουν σε μια πλευρά της παγκοσμιοποίησης αναφέρονται συνήθως στην οικονομική και, αφετέρου, τα οικονομικά επιχειρήματα συνήθως αντιμετωπίζονται ή αμφισβητούνται από θεωρητικούς της πολυδιάστατης κατηγορίας.

σεγγίσεις: των παγκόσμιων συστημάτων (world-systems approach), του παγκόσμιου πολιτισμού (global culture approach), της παγκόσμιας κοινωνίας (global society approach), και του παγκόσμιου καπιταλισμού (global capitalism approach). Η πρώτη είναι οικονομική, η δεύτερη και η τρίτη πολιτισμικές· η τέταρτη, που παρουσιάζει το επιχειρήμα του ίδιου του Sklair, εστιάζει στο οικονομικό πεδίο, αλλά αναλύει και το πολιτισμικό και πολιτικό. Αυτά τα τέσσερα πεδία θα συναντήσουμε και στον Halliday (2001, κεφάλαιο 3) κάτω από τους τίτλους ηγεμονική αισιοδοξία (hegemonic optimism), φιλελεύθερη μεταρρύθμιση (liberal reform), νέος αντι-ιμπεριαλισμός (new anti-imperialism), και νέος μεσαίωνας ('new middle-ages'). Τέλος, άλλο παράδειγμα ταξινόμησης ακολουθεί ο Beck (2000), που χωρίζει τους θεωρητικούς ανάλογα με τον αριθμό των διαστάσεων της παγκοσμιοποίησης που αναλύουν. Έτσι, τους χωρίζει σε δύο κατηγορίες: αυτούς που ακολουθούν μία διάσταση ως κεντρική (όπως ο Wallerstein που εστιάζει στον καπιταλισμό, οι Rosenau και Gilpin, που εστιάζουν στις διεθνείς σχέσεις και τα εθνικά κράτη κλπ.) και αυτούς που υποστηρίζουν ότι η παγκοσμιοποίηση είναι συνάρτηση της ανάλυσης πολλών αιτιών και πεδίων (π.χ. Robertson, Appadurai, Albrow, Featherstone, Lash, Urry).

2. Καθώς οι δύο όροι δεν είναι πάντα σαφώς διαχωρισμένοι και ενίοτε χρησιμοποιούνται εναλλάξ, πολλοί εκφράζουν την αναγκαιότητα αυτού του διαχωρισμού, αν και με διαφορετικά κριτήρια. Οι Hirst & Thompson (1999), για παράδειγμα, αμφισβητούν την όλη ιδέα της παγκοσμιοποίησης με την έννοια ότι δεν υπάρχει τίποτε παγκόσμιο (global) που να διακρίνει τη σύγχρονη οικονομία και κοινωνία· υποστηρίζουν δε ότι ο όρος 'διεθνές' (international) ορίζει ικανοποιητικά τη σύγχρονη εποχή. Άλλοι πάλι δίνουν έμφαση στη διαφορετικότητα του διεθνούς από το παγκόσμιο και υποστηρίζουν ότι βρισκόμαστε ξεκάθαρα σε μια καινούρια παγκοσμιοποιημένη εποχή. Ο Castells και ο Sclair ανήκουν σε αυτή την κατηγορία. Ο Castells (2000α: 101) μιλά για μια *global economy* ως διαφορετικής της *world economy* (που υπήρχε από τον 16ο αιώνα), και ο Sklair (1999: 323) τονίζει τη χρησιμοποίηση της παύλας στη λέξη δι-εθνικός (*inter-national*), ώστε να διαφάνεται η κυριαρχία των εθνικών κρατών στην περίοδο αυτή που προηγείται ξεκάθαρα της παγκοσμιοποίησης, μια περίοδο που χαρακτηρίζεται ακριβώς από την έλλειψη αυτής της κυριαρχίας.

Οικονομικές προσεγγίσεις

Οι προσεγγίσεις που είναι αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο οικονομικές επικεντρώνουν στον καπιταλισμό και το σύστημα της ελεύθερης αγοράς ως το αντικείμενο ανάλυσης τους και, συχνά, της κριτικής τους. Βέβαια, καθώς ο καπιταλισμός δεν είναι κάτι καινούριο, υποστηρίζεται επίσης ότι η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης υπάρχει εδώ και πολύ καιρό· συνεπώς, συναντάμε και απόψεις που εστιάζουν στις ομοιότητες της σημερινής εποχής με παλαιότερες περιόδους της νεωτερικότητας που υπήρχαν μεγάλα ανοίγματα στη διεθνή αγορά. Άλλωστε και η ίδια η ιδέα μιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας τίθεται υπό αμφισβήτηση, στη βάση ότι δεν πρόκειται για μια πραγματικά παγκόσμια οικονομία, αλλά για μια τριμερή κυριαρχία των ισχυρών οικονομικά περιοχών της Ευρώπης, της Ιαπωνίας και της Βόρειας Αμερικής.

Βασική θέση ανάμεσα στις οικονομικές προσεγγίσεις κατέχει ο Immanuel Wallerstein (1979) και η διάσημη θεωρία του περί παγκόσμιων συστημάτων (world systems theory) –που πλέον είναι περισσότερο μια σχολή παρά μια απλή θεωρία. Η θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: κάθε κοινωνία, και οικονομία βεβαίως, είναι τοποθετημένη σε ένα σύστημα, το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Αυτό το σύστημα έχει τα εξής τρία βασικά χαρακτηριστικά: κοινή αγορά που λειτουργεί με το κριτήριο της μεγιστοποίησης του κέρδους, διευκόλυνση των δυνάμεων της αγοράς από τα υπάρχοντα κράτη και υπεραξία/πλεόνασμα που προκύπτει από την εκμετάλλευση. Η εκμετάλλευση εδώ δε συντελείται ανάμεσα σε δύο τάξεις, αλλά ανάμεσα σε τρία επίπεδα: το κέντρο, την περιφέρεια και την ημι-περιφέρεια. Ουσιαστικά, τα διάφορα κράτη είναι τα υποκείμενα αυτού του διαχωρισμού, καθώς αυτά διαφοροποιούνται ανάλογα με το διεθνή, πλέον, καταμερισμό εργασίας που τα τοποθετεί σε καθένα από αυτά τα επίπεδα³. Οι χώρες του κέντρου (Βόρεια Αμερική, Δυτική Ευρώπη, κυρίως, αλλά και Ιαπωνία) είναι αυτές που ιστορικά έχουν εκμεταλλευτεί φτωχές, υπανάπτυκτες ή αναπτυσσόμενες, χώρες της περιφέρειας (Αφρική, Κεντρική και Δυτική Ασία) και της ημι-περιφέρειας (Λατινική Αμερική, Ανατολική Ασία), και συνεχίζουν να τις εκμεταλλεύονται χρησιμοποιώντας τη μία ενάντια στην άλλη, δηλαδή μετακινώντας τις οικονομικές και επιχειρηματικές τους δραστηριότητες από τη μία χώρα στην άλλη, από την περιφέρεια στην ημιπεριφέρεια και ούτω καθεξής, σύμφωνα με το κριτήριο των

3. Αυτό δε σημαίνει ότι οι ταξικές διαφορές ή οι συγκρούσεις εντός των κρατών καταργούνται ή χάνουν τη σημασία τους. Απεναντίας, στο εσωτερικό των χωρών το καπιταλιστικό σύστημα δημιουργεί και αναπαράγει ταξικούς διαχωρισμούς. Η παγκοσμιοποίηση όμως δημιουργεί και ανάλογους διαχωρισμούς σε διεθνές επίπεδο, εφόσον πρόκειται για καπιταλισμό μεν, παγκόσμιο δε.

χαμηλών μισθών και της ύπαρξης πρώτων υλών, με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Έτσι, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, αυτό το σύστημα του παγκόσμιου καπιταλισμού παράγει μεν πλούτο και ευημερία για τις χώρες του κέντρου και φτώχεια και ανισότητα για αρκετές άλλες, παράγει όμως και πολλές συγκρούσεις και αιτίες συγκρούσεων.

Ο Wallerstein δε χρησιμοποίησε τον όρο παγκοσμιοποίηση για να εισάγει τη θεωρία του, που άλλωστε πρωτοπαρουσιάστηκε στα μέσα της δεκαετίας '70, αλλά μιλά για παγκόσμιο σύστημα και παγκόσμιο καπιταλισμό, ή αναφέρεται στο εθνικό και το διεθνές ως τα δύο στοιχεία της διάκρισης ανάμεσα στο παγκόσμιο και το επιμέρους. Βεβαίως, όμως, η ανάλυσή του αναφέρεται στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας και είναι κλασική μέσα στη βιβλιογραφία για την παγκοσμιοποίηση.

Μια άλλη πολύ σημαντική οικονομική προσέγγιση είναι αυτή των Hirst και Thompson οι οποίοι με το βιβλίο τους *Globalisation in Question* (1999) πραγματικά θέτουν την παγκοσμιοποίηση σε αμφισβήτηση (όπως υποδηλώνει ο τίτλος του βιβλίου). Η προσέγγισή τους επικεντρώνεται στην οικονομία γιατί, όπως αναφέρουν, είναι η προϋπόθεση για άλλες εξελίξεις (πολιτικές, κοινωνικές κλπ.). Γι' αυτούς η παγκοσμιοποίηση είναι ταυτόσημη με τη διεθνή καπιταλιστική οικονομία, μια οικονομία που δεν είναι χωρίς προηγούμενο αλλά, απεναντίας, στηρίζεται στη βιομηχανική οικονομία της νεωτερικότητας που γενικεύτηκε από το 1860 και μετά. Στην πραγματικότητα, υποστηρίζουν, το σημερινό σύστημα της ελεύθερης αγοράς είναι λιγότερο ανοιχτό σε ορισμένες παραμέτρους του από την αγορά της *Belle Époque*. Επίσης υποστηρίζουν ότι η παγκόσμια οικονομική δραστηριότητα συγκεντρώνεται στις χώρες της G3 (Δυτική και Κεντρική Ευρώπη, Βόρεια Αμερική και Ιαπωνία), ενώ ο Τρίτος Κόσμος παραμένει περιθωριοποιημένος ως προς το εμπόριο και τις επενδύσεις. Αντιτίθενται σθεναρά στην ευρέως διαδεδομένη άποψη που θέλει τις σημερινές παγκόσμιες αγορές να βρίσκονται πέρα από κάθε δυνατότητα ρύθμισης και ελέγχου, αντιπροτείνοντας ότι οι χώρες της G3 δεν έχουν απολέσει την ικανότητα να ασκούν ισχυρές πολιτικές-κυβερνητικές πιέσεις στις αγορές και τους οικονομικούς παράγοντες. Παρομοίως, κριτικάρουν την (αφετηριακά οικονομική) άποψη ότι η παγκοσμιοποίηση είναι ένα τετελεσμένο και αναπόφευκτο γεγονός που δε μπορεί να 'κυβερνηθεί': αυτή η άποψη, θεωρούν οι Hirst & Thompson, όχι απλά αγνοεί τις πολιτικές δυνατότητες, επιλογές και προσπάθειες για να ελεγχθεί η παγκόσμια οικονομία, αλλά και τις αποδυναμώνει.

Την άποψη ότι παγκοσμιοποίηση σημαίνει τη δημιουργία μιας παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς συμεριζεται και ο John Gray. Στο βιβλίο του *The False Dawn* (1998) αφιερώνει κι αυτός μεγάλο μέρος της ανάλυσής του στην περίοδο των μεγάλων μεταρρυθμίσεων στην Αγγλία (1870-1914), με διαφορετικό κριτή-

ριο όμως από τους ανωτέρω θεωρητικούς. Ο Gray συμφωνεί με την κριτική που ασκούν οι Hirst και Thompson στις θεωρίες της ‘υπερ- παγκοσμιοποίησης’ (hyper-globalisation theories)⁴ και τις επιπτώσεις τους στην πολιτική⁵, όμως θεωρεί ότι αυτή η κριτική παραβλέπει το γεγονός ότι η ένταση και έκταση των οικονομικών μεταβολών που έχουν συντελεστεί καθιστούν την παγκοσμιοποίηση μια διαδικασία χωρίς προηγούμενο, αλλά και το γεγονός ότι, όπως υποστηρίζει, ο κόσμος έχει γίνει πραγματικά μη διαχειρίσιμος-κυβερνήσιμος. Ο Gray συγκρίνει τη σύγχρονη οικονομία της αγοράς με το *laissez-faire* της εποχής εκείνης, και καταλήγει σε δύο σημαντικά συμπεράσματα. Το ένα είναι ότι «το *laissez-faire* πρέπει να σχεδιάζεται κεντρικά. ... δεν είναι ένα δώρο της κοινωνικής εξέλιξης»· είναι μάλλον το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας πολιτικού σχεδιασμού που έχει δημιουργηθεί ή ενισχυθεί από τις αντίστοιχες παρεμβάσεις και νομοθετικές ρυθμίσεις των κρατών, «... του οποίου το αποτέλεσμα μπορούμε να γνωρίζουμε εκ των προτέρων» (1998: 16, 17). Αυτό μας οδηγεί στο δεύτερο συμπέρασμα ότι, όπως η *Belle Époque* οδήγησε ή κατέληξε σε σοβαρή κοινωνική αστάθεια και αναταραχή, το ίδιο μπορεί να συμβεί και ως συνέπεια της παγκοσμιοποίησης. Όπως υποστηρίζει, η ενσωμάτωση όλων των οικονομιών του κόσμου σε μία παγκόσμια κοινή αγορά είναι «μια Ουτοπία που ποτέ δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί· το κυνήγι της έχει ήδη προκαλέσει κοινωνικές μετατοπίσεις και οικονομική και πολιτική αστάθεια σε μεγάλο βαθμό» (1998: 2). Κι αυτό είναι κάτι που επίσης θεωρεί χωρίς προηγούμενο: την κατάρρευση των κοινωνικών δομών που είναι ήδη προφανής στις ανεπτυγμένες χώρες.

Τίθεται βεβαίως το ερώτημα: αν η παγκοσμιοποίηση σχετίζεται με τον καπιταλισμό τότε τι την διακρίνει από αυτόν; Ο καλύτερος τρόπος να απαντηθεί το ερώτημα είναι παρουσιάζοντας την άποψη του Leslie Sklair. Κατά πρώτον, στην ‘εποχή της παγκοσμιοποίησης’ ο καπιταλισμός διαρκώς απλώνεται σε ολόένα και περισσότερες περιοχές του πλανήτη. Σύμφωνα με τον Sklair (1999), το παγκόσμιο σύστημα στηρίζεται σε υπερεθνικές (transnational) πρακτικές. Αυτές οι υπερεθνικές πρακτικές χωρίζονται σε τρεις σφαίρες που η κάθε μία στηρίζει τη λειτουργία της σε κάποιο θεσμό: η οικονομική σφαίρα, που στηρί-

4. Ο όρος ‘hyper-globalisation’ έχει χρησιμοποιηθεί από τον Held και αναφέρεται στους ενθουσιώδεις υποστηρικτές όλων ή των περισσότερων διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης, όπως ο Ohmae, ο Reich κλπ. Για μια κριτική αυτών των θεωριών δείτε PERRATON, GOLDBLATT, HELD and MCGREW (1997), ‘The Globalisation of Economic Activity’, *New Political Economy*, 2 (2): 257-77. Επίσης, για την κριτική του Gray στους Hirst & Thompson δείτε Gray 1998: 63-67.

5. Δηλαδή ότι προκαλούν επιπρόσθετη απογοήτευση όσον αφορά στις δυνατότητες ελέγχου της παγκοσμιοποίησης και προσφέρουν άλλοθι στους πολιτικούς για την έλλειψη πρωτοβουλιών για τη ρύθμιση των αγορών υπέρ των εργαζομένων και του κοινωνικού συνόλου.

ζεται από τις υπερεθνικές επιχειρήσεις, η πολιτική σφαίρα, που στηρίζεται από την υπερεθνική καπιταλιστική τάξη, και η πολιτισμική σφαίρα, που στηρίζεται από την ιδεολογία του καταναλωτισμού. Δεύτερον, η παγκοσμιοποίηση διαφέρει από τον 'παραδοσιακό' καπιταλισμό στο ότι τα μέλη της καπιταλιστικής τάξης δεν περιορίζονται σε αυτούς που κατέχουν και ελέγχουν τα μέσα παραγωγής. Η υπερεθνική καπιταλιστική τάξη απαρτίζεται από τέσσερις ομάδες: αυτούς που κατέχουν και ελέγχουν τις υπερεθνικές επιχειρήσεις, τους συμμάχους τους στον κρατικό μηχανισμό και τα πολιτικά κόμματα, τους συμμάχους τους σε επαγγέλματα με επιρροή (καθηγητές και διανοούμενοι, ανώτατα στελέχη επιχειρήσεων κλπ.), και τις καταναλωτικές ελίτ (1999: 334). Τέλος, τρίτο διαφοροποιητικό στοιχείο για τον σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό αποτελεί, σύμφωνα με τον Sklair, το γεγονός ότι έχει χαθεί, ή ελαττωθεί, η –παραδοσιακά νοούμενη, τουλάχιστον για τους μαρξιστές– σχετική αυτονομία του κράτους να ελέγξει την καπιταλιστική τάξη.

Αυτή η ανάλυση των οικονομικών θεωρήσεων της παγκοσμιοποίησης είναι επαρκής, όχι επειδή δεν υπάρχουν άλλες σημαντικές αλλά επειδή η βασική επιχειρηματολογία έχει καταδειχτεί. Το κοινό χαρακτηριστικό όλων είναι ότι τοποθετούν τον καπιταλισμό στο κέντρο της ανάλυσής τους, αλλά και στο κέντρο της κριτικής τους. Βεβαίως, η οικονομική διάσταση της παγκοσμιοποίησης είναι κεντρική και δεν λείπει και από άλλες αναλύσεις, που όμως την εντάσσουν ως μία από τις πολλές άλλες διαστάσεις της. Συνήθως η περιγραφή της οικονομικής διάστασης στις πολυδιάστατες προσεγγίσεις είναι ακριβής, αλλά αποφεύγεται ο όρος 'καπιταλισμός', ακόμη και στην περίπτωση που δεν αντικρούεται η άποψη ότι η παγκοσμιοποίηση αναφέρεται στον καπιταλισμό. Έτσι προτιμώνται πιο ουδέτεροι, μη φορτισμένοι ιδεολογικά, όροι, όπως 'παγκόσμια οικονομία' κλπ. Από την άλλη, αναλύονται εξίσου, ή και περισσότερο, άλλες συνιστώσες του φαινομένου, όπως η πολιτισμική και η κοινωνική. Εδώ βασίζεται και η κριτική που ασκείται στις (αποκλειστικά) οικονομικές προσεγγίσεις ότι είναι μονόπλευρες και αγνοούν άλλες σημαντικές παραμέτρους. Ας δούμε αναλυτικά ορισμένες αντιπροσωπευτικές πολυδιάστατες θεωρήσεις της παγκοσμιοποίησης.

Πολυδιάστατες προσεγγίσεις

Υπό τον τίτλο 'πολυδιάστατες προσεγγίσεις' θα εξετάσουμε διάφορα επιχειρήματα που εξετάζουν τόσο την οικονομική όσο και τις άλλες διαστάσεις ανεξαρτήτως της βαρύτητας που προσδίδουν στην κάθε μία. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι οι οικονομικές προσεγγίσεις παραγνωρίζουν αυτές τις άλλες πλευ-

ρές του ζητήματος⁶, αλλά στις πολυδιάστατες αναλύσεις εμπεριέχονται περισσότερες της μίας διαστάσεις ως βασικές. Ο Giddens, για παράδειγμα, θεωρεί ότι η παγκοσμιοποίηση είναι οικονομική, πολιτική, πολιτισμική και τεχνολογική, και ο Ulrich Beck μιλά για τη διεθνή, οικονομική, οικολογική, εργασιακή και πολιτισμική διάσταση της παγκοσμιοποίησης.

Οι βασικές δύο διαστάσεις που αναφέρονται στις περισσότερες αναλύσεις της παγκοσμιοποίησης είναι της επικοινωνίας/τεχνολογίας και του πολιτισμού· άλλωστε, η πρώτη έδωσε ώθηση στη (συζήτηση για) την άλλη. Η ιδέα μιας παγκόσμιας κουλτούρας έχει τις ρίζες της στη γνωστή σύλληψη του κόσμου από τον McLuhan ως ένα *παγκόσμιο χωριό* (global village) στη δεκαετία του '60⁷. Η ιδέα αυτή επηρεάστηκε από τη ραγδαία ανάπτυξη των τεχνολογιών της πληροφορίας και ειδικότερα από τη δυνατότητα των μέσων επικοινωνίας να μεταδώσουν την ίδια εικόνα σε όλο τον κόσμο ταυτοχρόνως. Υπό αυτή την έννοια, η παγκοσμιοποίηση αρχικά θεωρήθηκε ότι θα επιφέρει την ομογενοποίηση, όχι μόνο στην οικονομία αλλά και στην κουλτούρα. Βέβαια, από την άλλη, οι κριτικοί αυτής της άποψης χρησιμοποιούν τον όρο 'McDonaldisation' για να καυτηριάσουν την άποψη της πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης και να δείξουν ότι δε διαμορφώνεται μια παγκόσμια κοινωνία αλλά μια παγκόσμια αγορά. Πάντως, στο γύρισμα του 21ου αιώνα, η θέση της ομογενοποίησης έχει σχετικά αποδυναμωθεί, ή μετριαστεί, από απόψεις όπως του Hannerz (1991) ότι δεν αναφερόμαστε πια σε μια παγκόσμια κουλτούρα ομοιότητας αλλά διαφοράς, ή του Featherstone (1990) που αναφέρεται στην ύπαρξη παγκόσμιων πολιτισμικών ροών.

Η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών είναι καθοριστικής σημασίας κατ' αρχάς για την ίδια την οικονομία. Σύμφωνα με τον Castells, η επανάσταση της τεχνολογίας κατά τον εικοστό αιώνα υπήρξε καθοριστικό εργαλείο για την παγκόσμια αναδιάρθρωση και μετασχηματισμό του καπιταλιστικού συστήματος. Όπως υποστηρίζει, στο νέο επικοινωνιακό τρόπο ανάπτυξης η πηγή της παραγωγικότητας βρίσκεται στην τεχνολογία που επιτρέπει τη δημιουργία γνώσης, την επεξεργασία της πληροφορίας και τη μετάδοση των συμβόλων (2000α: 17). Είναι ενδεικτικό ότι στις ΗΠΑ, κατά τη δεκαετία του '90, οι βιομηχανίες-κλειδιά για την οικονομία (της χρηματοοικονομικής δραστηριότητας και της τεχνολογίας της πληροφορίας) είχαν μια μέση ανάπτυξη της τάξης του 10%, πέντε φορές μεγαλύτερη από ολόκληρη την οικονομία· οι εταιρείες Internet βρίσκο-

6. Όπως αναφέρουν και οι Hirst & Thompson, η σημαντικότητα της οικονομικής διάστασης έγκειται στο ότι είναι καθοριστική και διαμορφωτική για τις υπόλοιπες.

7. MC LUHAN (1964), *Understanding Media: the Extensions of Man*, New York: Macmillan.

νταν στο κέντρο αυτής της ανάπτυξης⁸. Έτσι, ο Castells ονομάζει το νέο οικονομικό σύστημα ‘πληροφοριακό καπιταλισμό’ (informational capitalism) και τη σύγχρονη κοινωνία ‘κοινωνία της πληροφορίας ή των δικτύων’ (information[al] or network society)⁹.

Οι νέες τεχνολογίες έχουν προκαλέσει πολλαπλές εξελίξεις και αντίστοιχες συζητήσεις, όπως αυτή σχετικά για την ‘παγκόσμια συνειδητότητα’ (global awareness), δηλαδή τη συνειδητή θεώρηση του κόσμου ως ενός ενιαίου και αλληλοεξαρτώμενου χώρου, είτε αυτό αφορά οικολογικά, πολιτισμικά ή άλλα θέματα. Χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι αυτής της άποψης είναι οι Robertson και Giddens. Ο Robertson θεωρεί εξόχως σημαντικό το γεγονός της συνειδητότητας (awareness) ότι ο κόσμος σήμερα είναι ένας ενιαίος χώρος. Έτσι, ορίζει την παγκοσμιοποίηση ως τη «συμπύκνωση του κόσμου και εντατικοποίηση της συνειδητότητάς του ως όλον» (Robertson 1992: 8), εστιάζοντας έτσι στις έννοιες της αλληλεξάρτησης και της συνειδητότητας. Παρομοίως, ο Giddens την ορίζει ως την «εντατικοποίηση των παγκόσμιων σχέσεων που συνδέουν τις διάφορες τοπικότητες με τέτοιο τρόπο ώστε τοπικά γεγονότα να διαμορφώνονται από συμβάντα που λαμβάνουν χώρα μίλια μακριά, και αντιστρόφως» (Giddens 1990: 64).

Και για τον Appadurai (1990) η ηλεκτρονική επικοινωνία έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς αποτελεί το μέσο επικοινωνίας, ως επαφής και διαμεσολάβησης, για τις διάφορες διαστάσεις ή ‘διαστήματα’ (landscapes) που διακρίνει. Ο Appadurai διακρίνει ανάμεσα σε πέντε αλληλοσχετιζόμενες διαστάσεις παγκόσμιων πολιτισμικών ροών: των εθνών (‘ethnoscapes’), των Μέσων (‘mediascapes’), των τεχνολογιών (‘technoscapes’), των οικονομικών (‘finanscapes’) και των ιδεών (‘ideoscapes’)¹⁰. Αυτοί οι τόποι αποτελούν αυτό που ο ίδιος ονομάζει ‘φαντασιακούς κόσμους’¹¹, δηλαδή «πολλαπλούς κόσμους που συγκροτούνται από τις ιστορικά καθορισμένες φαντασίες/φαντασιώσεις ατόμων και ομάδων που βρίσκονται διασκορπισμένοι στον κόσμο» (Appadurai 1990: 296). Χωρίς τα Μέσα δε θα ήταν δυνατόν να συλλάβει κανείς αυτές τις διαστάσεις.

Υπάρχουν και άλλα σημαντικά θέματα που απασχολούν τη σχετική συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση όπως, για παράδειγμα, ο ρόλος και η διάκριση ανάμεσα σε πολυεθνικές και υπερεθνικές επιχειρήσεις, η διαλεκτική του τοπι-

8. Για περισσότερες πληροφορίες δείτε Castells 2000a: 148-9.

9. Ο Castells κάνει ένα λεπτό διαχωρισμό ανάμεσα σε information και informational society, και χρησιμοποιεί τους όρους εναλλακτικά. Δείτε γι’ αυτό το διαχωρισμό Castells 2000a: 100.

10. Ως διαστάσεις ή ‘διαστήματα’ τα αναφέρει ο Δεμερτζής, που μεταφράζει τους αντίστοιχους όρους ως εξής: εθνοδιαστήματα, επικοινωνιοδιαστήματα, τεχνοδιαστήματα, χρηματοδιαστήματα, και ιδεοδιαστήματα (1996: 288-294).

11. ‘Imagined worlds’, παραφράζοντας τις φαντασιακές κοινότητες (imagined communities) του Benedict Anderson.

κού και του παγκόσμιου, αλλά και το πολύ σημαντικό ζήτημα που αφορά στην απορρύθμιση των εθνικών κρατών και των εθνικών ταυτοτήτων και αποτελεί κεντρική αναφορά στη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση. Σ' αυτά τα θέματα δε θα αναφερθούμε σε αυτήν την ενότητα, αλλά θα τα αναλύσουμε εκτενώς στο επόμενο κεφάλαιο. Προς το παρόν θα κλείσουμε αυτή την ενότητα με μια σύντομη αναφορά στη χρονική εμφάνιση της παγκοσμιοποίησης.

Οι απόψεις σχετικά με το πότε εμφανίστηκε η παγκοσμιοποίηση στο προσκήνιο ποικίλλουν, και μάλιστα ανάλογα με τον ορισμό της παγκοσμιοποίησης που υιοθετεί ο κάθε μελετητής. Για τον Wallerstein, για παράδειγμα, η όλη διαδικασία πρωτοξεκίνησε τον 16ο αιώνα, όταν δηλαδή άρχισε να γεννιέται το καπιταλιστικό σύστημα. Οι Hirst και Thompson τοποθετούν τη δημιουργία του διεθνούς συστήματος στα 1870, οπότε συντελέστηκε η πρώτη και ποιοτική αλλαγή στις επικοινωνίες και την τεχνολογία (δηλαδή μια αλλαγή στο διεθνές εμπόριο όπου πλέον τα αγαθά και οι πληροφορίες 'ταξίδευαν' με τη δύναμη του ατμού και του ηλεκτρισμού). Πολλοί είναι οι θεωρητικοί που συνδέουν άμεσα την παγκοσμιοποίηση με τη νεωτερικότητα. Έτσι, ο Giddens θεωρεί ότι η παγκοσμιοποίηση είναι μια συνέπεια της νεωτερικότητας, η οποία είναι συμφυής με τη δημιουργία παγκοσμιοποίησης, αν και την τοποθετεί χρονικά στη δεκαετία του '60. Παρομοίως ο Beck την τοποθετεί στην 'ύστερη νεωτερικότητα', ενώ ο Robertson εξετάζει σύγχρονες εξελίξεις που πρόσφατα έφεραν τον κόσμο σε πραγματική επαφή, παρόλο που θεωρεί ότι η παγκοσμιοποίηση προηγείται της νεωτερικότητας, καθώς υπάρχουν κείμενα που αναφέρονται στην 'ενοποίηση' του κόσμου από τον 2ο αιώνα προ Χριστού. Επίσης, ο Δεμερτζής υποστηρίζει ότι «η συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση δεν είναι κάτι ριζικά διαφορετικό από το διάλογο περί νεωτερικότητας και μετανεωτερικότητας, οπότε η στροφή που σημειώθηκε στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας δε συνιστά αλλαγή παραδείγματος με την αυστηρή και περιορισμένη, τουλάχιστον, έννοια που έδωσε ο Kuhn στους όρους 'αλλαγή' και 'παράδειγμα'» (Δεμερτζής 1996: 262). Από την άλλη, ο Castells υποστηρίζει ότι η 'πληροφοριακή' κοινωνία διαφέρει από τη βιομηχανική και ότι η παγκοσμιοποίηση, που ξεκίνησε στα 1950, έχει ήδη αλλάξει την κοινωνία με την τεχνολογική επανάσταση.

Αυτό που προκύπτει πάντως από τις περισσότερες απόψεις είναι η υποβόσκουσα ιδέα πως, ενώ η παγκοσμιοποίηση έχει αρκετά μεγάλο παρελθόν, έχει αναπτύξει νέες δομές και εξελίξεις μόλις στις τελευταίες δεκαετίες. Η ιδιαιτερότητά της έγκειται στην πυκνότητα, στην κλίμακα και στα πεδία των αλλαγών που εκδηλώθηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Το μόνο σημείο στο οποίο δεν υπάρχει διαφωνία είναι 'Από πού;' ξεκίνησε η παγκοσμιοποίηση: σε αυτό υπάρχει ομοφωνία ότι η παγκοσμιοποίηση αρχικά διαμορφώθηκε μέσω εξελίξεων που έλαβαν χώρα στη Δύση γενικότερα, και στις ΗΠΑ ειδικότερα.

ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Η παγκοσμιοποίηση δεν παραγκωνίζει και αντικαθιστά οτιδήποτε έχει προηγηθεί. Πρέπει, ταυτόχρονα με τις καινοτομίες στην κοινωνία, να δίνουμε προσοχή και στις προφανείς συνέχειες της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής» (Robins 2000: 197). Η παραπάνω επισήμανση του Robins είναι σημαντική και θα την έχουμε συνεχώς στο μυαλό όταν εξετάζουμε την παγκοσμιοποίηση, όπως και οποιαδήποτε άλλη διαδικασία που επηρεάζει τόσο βαθιά την κοινωνία. Λαμβάνοντας αυτό υπ' όψη, θα ορίσουμε την παγκοσμιοποίηση και θα προβούμε στην περιγραφή των καθοριστικών στοιχείων και διαστάσεων της παγκοσμιοποίησης.

Οι διάφορες διαστάσεις που είδαμε ως τώρα συμπεριλαμβάνονται στη συζήτηση για την πολυσύνθετη διαδικασία που αποκαλείται παγκοσμιοποίηση. Κάποιες από αυτές, όμως, είναι είτε πιο σημαντικές είτε πιο καθοριστικές στη διαμόρφωση και των άλλων διαστάσεων· έτσι λοιπόν θα περιοριστούμε σε αυτές για να ορίσουμε την παγκοσμιοποίηση. Η βασική και καθοριστική διάσταση της παγκοσμιοποίησης είναι η διάσταση της οικονομίας. Αυτό γιατί αποτελεί την κινητήριο δύναμη της παγκοσμιοποίησης, την ουσία της θα λέγαμε, αλλά και γιατί είναι αυτή που διαμορφώνει και επηρεάζει καθοριστικά τις υπόλοιπες. Μάλιστα, οι περισσότερες διαστάσεις που αναφέρονται αποτελούν συνέπειες της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, ή λειτουργούν συμπληρωματικά προς αυτήν. Μια από αυτές τις διαστάσεις που θεωρούμε σημαντική να αναφερθεί είναι η διάσταση του πολίτη. Η διάσταση του πολίτη αναφέρεται στους πολίτες, τόσο ατομικά όσο και ως μέλη ομάδων. Δεν είναι μια αυτόνομη διάσταση, όπως αυτή της οικονομίας, με την έννοια ότι και η ίδια έχει σαφέστατα προκύψει και επηρεαστεί από την οικονομική παγκοσμιοποίηση, σε συνδυασμό βέβαια με την επανάσταση της τεχνολογίας. Παρ' όλα αυτά, έχει γίνει ιδιαίτερα σημαντική και, επιπλέον, από το 1990 και μετά συχνά οργανώνεται σε αντιπαράθεση με την οικονομική. Ας τις δούμε όμως αναλυτικά.

Οικονομική παγκοσμιοποίηση

Η παγκοσμιοποίηση, στη βασική και καθοριστική της διάσταση, που είναι η οικονομική, είναι μια διαδικασία που επιφέρει την χωρίς προηγούμενο εξάπλωση της καπιταλιστικής οικονομίας παγκοσμίως, τη διάχυση της ελεύθερης αγοράς σε ολόένα και περισσότερα μέρη του κόσμου. Το βασικό κριτήριο λειτουργίας σε αυτή τη διαδικασία δεν είναι άλλο από τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Στην παγκοσμιοποίηση το καπιταλιστικό κριτήριο συνεχίζει να εφαρ-

μόζεται στο εσωτερικό των χωρών, ανάμεσα δηλαδή στις διαφορετικές κοινωνικές και παραγωγικές τάξεις όπως ίσχυε ως σήμερα στις καπιταλιστικές οικονομίες, αλλά εφαρμόζεται και παγκοσμίως ανάμεσα στα κράτη. Εντός ενός κράτους με καπιταλιστική οικονομία, η εργατική τάξη –ως ‘περιφέρεια’ στο μοντέλο του Wallerstein– βρίσκεται σε εξάρτηση από την καπιταλιστική τάξη. Αυτό κατ’ αναλογία συμβαίνει και στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, όπου τα κράτη έχουν δύο επιλογές: είτε να συμμορφωθούν με τους κανόνες του ‘παιχνιδιού’, είτε να απομονωθούν/περιθωριοποιηθούν. Έτσι, η ιδιαιτερότητα της παγκοσμιοποίησης έγκειται στην παγκόσμια εξάπλωση του καπιταλιστικού συστήματος.

Η οικονομία λοιπόν είναι η ουσία της παγκοσμιοποίησης. Βέβαια, πάντα μέσα στην ιστορία ήταν η οικονομία η ‘ατμομηχανή’ των κοινωνιών. Όμως η κοινωνική ζωή ρυθμιζόταν μέσω οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών κριτηρίων και διαδικασιών: η κοινωνική εξέλιξη προέκυπτε μέσω ενός συνεχούς ‘παζαρέματος’ αυτών των τριών και η εξουσία μοιραζόταν ανάμεσα στους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς δρώντες. Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, όμως, επιφέρει μια κυριαρχία του οικονομικού έναντι όλων των άλλων κριτηρίων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Δεμερτζής, «οι διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης συμβάλλουν τα μέγιστα στην ασύμμετρη (ανα)δόμηση των σχέσεων εξουσίας» (1996: 304). Αυτό που παρατηρούμε στην πρόσφατη αναδόμηση των εξουσιαστικών σχέσεων είναι, όχι μόνο η κυριαρχία των οικονομικών δεδομένων, αλλά και μια αυξανόμενη απόσταση, και αποστασιοποίηση, από τις ‘παράπλευρες απώλειες’ στην ίδια την κοινωνία. Το οικονομικό στοιχείο αυτονομείται και κυριαρχεί ολοένα και περισσότερο: όπως θα δούμε και στη συνέχεια, αυτή η ανισορροπία και ασυμμετρία προκαλεί κοινωνικές μετατοπίσεις και συγκρούσεις. Ο Beck υποστηρίζει ότι η ισορροπία της ‘πρώτης νεωτερικότητας’ έχει πλέον παρέλθει, και έχει δώσει τη θέση της στο «ανεξάρτητο βασίλειο της οικονομικής δραστηριότητας» (2000: 4). Όμως, πώς κατέστη αυτό δυνατόν;

Εν πρώτοις, δε θα ήταν υπερβολικό να πούμε ότι το πολιτικό στοιχείο ‘παραδόθηκε’ στο οικονομικό, δηλαδή ότι η διαμεσολάβηση της πολιτικής ανάμεσα στην οικονομία και την κοινωνία έπαψε να λειτουργεί έστω και στοιχειωδώς υπέρ της κοινωνικής ειρήνης και ευημερίας –αν θεωρήσουμε ότι λειτουργούσε ως τέτοια προθύστερα. Αυτό δε σημαίνει ότι η πολιτική εξαφανίστηκε ως διά μαγείας. Απεναντίας, συνέχισε να υπάρχει χωρίς όμως να διαμεσολαβεί αλλά υιοθετώντας και εξυπηρετώντας το οικονομικό κριτήριο. Όπως υποστηρίζουν ο Gray, οι Hirst και Thompson και άλλοι, η παγκοσμιοποιημένη καπιταλιστική οικονομία δεν είναι παρά το αποτέλεσμα κεντρικού πολιτικού σχεδιασμού. Η φιλελευθεροποίηση της οικονομίας δε θα μπορούσε να εξαπλωθεί χωρίς τις

απαραίτητες ρυθμιστικές ενέργειες εκ μέρους των κρατών, ούτε χωρίς την εθελούσια απόσυρση των μέτρων που τα ίδια τα κράτη είχαν θεσπίσει για την προστασία των οικονομιών και κοινωνιών τους. Και βέβαια, στο βαθμό που η οικονομική παγκοσμιοποίηση έχει διευκολυνθεί από πολιτικές πρωτοβουλίες και ρυθμίσεις, υποστηρίζουμε (σε αντίθεση εδώ με τον Gray) ότι μπορεί και να ελεγχθεί και να 'κυβερνηθεί'. Προς αυτή την κατεύθυνση υπάρχει ισχυρή επιχειρηματολογία που τονίζει την αυξανόμενη ανισότητα, την κοινωνική αναταραχή, και τη συνεχώς μειούμενη συναίνεση των πολιτών για τις πολιτικές που εφαρμόζονται –τόσο στο εσωτερικό των κρατών όσο και παγκοσμίως (Castells, Hirst & Thompson, Gray κ.ά.).

Φυσικά, σημαντικό ρόλο στις παραπάνω εξελίξεις έχει παίξει και η αποδυνάμωση των κοινωνικών ομάδων ώστε να δραστηριοποιηθούν συλλογικά και διεκδικητικά, με αποτέλεσμα να χαθούν πολλά κοινωνικά κεκτημένα, τουλάχιστον στην Ευρώπη όπου οι κοινωνικές διεκδικήσεις ήταν πιο έκδηλες (π.χ. κράτος πρόνοιας). Επιγραμματικά, θα λέγαμε ότι η ιδεολογία της εξατομίκευσης και ο καταναλωτισμός ως προβαλλόμενη κουλτούρα και τρόπος ζωής αποτελούν σημαντικές αιτίες της αποδυνάμωσης αυτής. Καθοριστική υπήρξε επίσης και η απογοήτευση των πολιτών από την πολιτική. Ας μην ξεχνάμε ότι κατά τη μεγαλύτερη διάρκεια της δεκαετίας του '90 και στην πλειονότητα των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για παράδειγμα, η διακυβέρνηση του κράτους και η άσκηση της πολιτικής είχε ανατεθεί σε σοσιαλιστικά κόμματα, που όμως εφάρμοσαν νεο-φιλελεύθερη πολιτική με πρόσχημα την προσαρμογή στην παγκοσμιοποίηση ή ακόμη και στην ίδια την ΕΕ! Αυτή όμως είναι μια μεγάλη συζήτηση που δεν μπορεί να ολοκληρωθεί σε αυτή τη μελέτη. Ένα σημαντικό στοιχείο της όμως είναι η απάντηση στο ακόλουθο ερώτημα: ποια βαθύτερη αιτία βρίσκεται πίσω από την πρόσφατη κοινωνική αποδυνάμωση και, κυρίως, την πολιτική φιλελευθεροποίηση;

Η αιτία που συνέτεινε στην αυξανόμενη διαβρωτικότητα του οικονομικού κριτηρίου πάνω στο πολιτικό και κοινωνικό είναι η *ιδεολογικοποίηση* της παγκοσμιοποίησης. Ο όρος 'παγκοσμιοποίηση' άρχισε να χρησιμοποιείται ευρέως μετά τα πρώτα γεγονότα που συνδέονται με την ιδεολογικοποίησή της, και συγκεκριμένα μετά το 1989. Με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, οι αντίπαλοί της χαιρέτησαν το γεγονός ως μια νίκη του φιλελεύθερου καπιταλισμού, που επαινέθηκε ως το μόνο βιώσιμο σύστημα, το οποίο πλέον θα κυριαρχούσε σε παγκόσμια κλίμακα. Ενδεικτική είναι η ευρεία διάδοση θεωριών που μιλούσαν για το 'τέλος της ιστορίας' (π.χ. Fukuyama). Ταυτοχρόνως, οι σοσιαλιστές, σοσιαλδημοκράτες και διάφοροι αριστεροί (πολιτικοί, διανοούμενοι, συνδικαλιστές κλπ.), μαζί με τους υποστηρικτές της ΕΣΣΔ, ένωσαν έντονη αμηχανία και σύγχυση εξαιτίας αυτών των απροσδόκητων γεγονότων. Αυτό ώθησε τους

περισσότερους είτε να 'υπομείνουν' παθητικά τους εορτασμούς των αντιπάλων, είτε να τους αποδεχτούν και να υιοθετήσουν τη νεοφιλελεύθερη πρακτική ως απαραίτητο εκσυγχρονιστικό μοντέλο των κοινωνιών τους, χωρίς ταυτόχρονα να αποδεχτούν και την αντίστοιχη ιδεολογική τοποθέτηση για τους εαυτούς τους, δημιουργώντας σύγχυση των όρων και ιδεολογιών (συνέπεια τούτου ήταν, μεταξύ άλλων, η εφαρμογή φιλελεύθερων από σοσιαλιστικές κυβερνήσεις και οι υποστήριξή τους από τους διανοούμενους της Αριστεράς).

Οι πιο ενδεικτικές συνέπειες των παραπάνω, στο ιδεολογικό επίπεδο, είναι δύο: αφενός, η θεώρηση ότι ο διαχωρισμός αριστεράς-δεξιάς είναι πλέον ανεπίκαιρος και ανεφάρμοστος (γνωστό παράδειγμα ο *Τρίτος Δρόμος* του Giddens), αφετέρου η διάδοση της άποψης ότι δεν υπάρχει εναλλακτική επιλογή και, κατά συνέπεια, ότι οι πολιτικές που εφαρμόζονται είναι αναπόφευκτες (παρατηρηθείσα εφαρμογή ο *Μόνος Δρόμος* της υιοθέτησης της παγκοσμιοποίησης σε πολιτικό επίπεδο). Στο επίπεδο της οικονομίας η συνέπεια είναι η εξάπλωση της ελεύθερης αγοράς ως κανονιστικού πλέον προτύπου οργάνωσης της οικονομίας. Η παγκοσμιοποίηση υπήρξε το ιδανικό άλλοθι· δεδομένου ότι η χρήση του όρου κάλυπτε άλλους ιδεολογικά φορτισμένους όρους (π.χ. καπιταλισμός), και ότι υπήρχε σύγχυση στους πολίτες για το τι πραγματικά σημαίνει καθώς τα μηνύματα και οι ερμηνείες ήταν αντιφατικές, η παγκοσμιοποίηση και η ιδεολογικοποίησή της λειτούργησαν ως η τέλεια δικαιολογία για την εξάπλωση του καπιταλιστικού συστήματος παγκοσμίως.

Η εξάπλωση της ελεύθερης αγοράς δεν ήταν ένα δύσκολο εγχείρημα στην πράξη, δεδομένου ότι οι κυβερνήσεις των Thatcher και Reagan είχαν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας '80 δείξει το δρόμο προς την περαιτέρω φιλελευθεροποίηση της οικονομίας και την άρση των εμποδίων στην ελεύθερη αγορά¹². Η επιπλέον αξίωση στο όνομα της παγκοσμιοποίησης ήταν προς την κατεύθυνση της απορρύθμισης των εγχώριων οικονομιών και του κράτους πρόνοιας με το εγχείρημα, ή πρόσχημα, ότι δε θα μπορούσαν πλέον να συντηρηθούν αν τα κράτη ήθελαν να είναι ανταγωνιστικά στη διεθνή καπιταλιστική αγορά. Το κράτος, έτσι, αντιμετωπίστηκε ως εγχείρηση ενταγμένη σε ένα διεθνές πλαίσιο ανταγωνιστικών κρατών-επιχειρηματιών. Κατά συνέπεια, η *ανταγωνιστικότητα* προβλήθηκε, και προβάλλεται, ως η νέα αξία, εξυπηρετώντας το βασικό κριτήριο του παγκόσμιου καπιταλισμού: το κριτήριο του κέρδους. Στο βαθμό, λοιπόν, που το κριτήριο της ανταγωνιστικότητας συνδέθηκε με τη λειτουργία του κράτους σαν αυτό να ήταν μια ιδιωτική επιχείρηση, και εν μέσω της σύγχυσης των συνεχών αλλαγών και των διαφόρων ρητορικών που κυριάρχησαν από τα

12. Αν και ήδη από τη δεκαετία του '70 συνέβαιναν σημαντικές αλλαγές προς αυτήν την κατεύθυνση. Για περισσότερα στοιχεία δείτε Hirst & Thompson 1999: 14-16.

τέλη της δεκαετίας '80 και μετά, παραγκωνίστηκε η διαφορετικότητα των ρόλων του κράτους και της επιχείρησης ακόμη και σε θεωρητικό επίπεδο: δηλαδή ότι για τη μεν επιχείρηση το ζητούμενο μπορεί να είναι η ευρωστία και το ιδιωτικό της συμφέρον, όμως για το κράτος το ζητούμενο είναι το δημόσιο συμφέρον και η κοινωνική γαλήνη. Αυτή η ταύτιση ρόλων και κριτηρίων είναι αποτέλεσμα της ιδεολογικοποίησης της παγκοσμιοποίησης.

Όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς, η ιδεολογικοποίηση της παγκοσμιοποίησης προέρχεται από την ερμηνεία των γεγονότων και όχι από τα γεγονότα καθαυτά, και από τη διάδοση της κάθε ερμηνείας. Βέβαια, έχουν υπάρξει προσεγγίσεις που στέκονται περισσότερο κριτικά απέναντι στα γεγονότα απ' ό,τι η καθημερινή ρητορική –που αγγίζει τα όρια της προπαγάνδας– αφήνει να φανεί. Μια από αυτές είναι του Huntington, ο οποίος παρατηρεί πως το ενθουσιώδες επιχείρημα του 'τέλους της ιστορίας' και της διεθνούς επικράτησης του φιλελευθερισμού που επικράτησε μετά την πτώση του αντίπαλου Σοβιετικού 'μπλοκ', πάσχει από την 'πλάνη της μοναδικής εναλλακτικής' ('single alternative fallacy'): «στηρίζεται στην υπόθεση του Ψυχρού Πολέμου ότι η μόνη εναλλακτική στον κομμουνισμό είναι η φιλελεύθερη δημοκρατία και ότι η πτώση του πρώτου συνεπάγεται τη διεθνοποίηση του δεύτερου» (1996: 63). Επίσης, τα 'ενθουσιώδη επιχειρήματα' που αναφέραμε αγνοούν το ρόλο της *συγκυρίας* στην ιστορία. Η συγκυρία είναι πάντα ένας παράγοντας που επηρεάζει την ιστορική εξέλιξη. Αφορά κάποια γεγονότα τυχαία ή συγκυριακά, που δεν ήταν απαραίτητο να συμβούν, αλλά η εμφάνισή τους παίζει καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων (π.χ. η εμφάνιση ενός χαρισματικού ηγέτη). Για παράδειγμα, αναφέρει ο Castells ότι «ο κόσμος και οι κοινωνίες θα ήταν πολύ διαφορετικές αν ο Gorbatchev είχε επιτύχει στην *περεστρόϊκά* του» (2000α: 18). Αυτή, όπως και άλλες συγκυρίες, έχουν συχνά ερμηνευτεί ως διαρθρωτικοί μετασχηματισμοί της διεθνούς οικονομίας, συντελώντας έτσι στην ιδεολογικοποίηση της παγκοσμιοποίησης.

Ας δούμε μια ακόμη πλευρά αυτής της ιδεολογικοποίησης. Η παγκοσμιοποίηση συνήθως περιγράφεται ως αλληλεξάρτηση, ή ως αυξανόμενη αλληλεξάρτηση (Sklair, Giddens, Castells, Halliday και άλλοι). Όμως, η αλληλεξάρτηση είναι ένας όρος που ήδη χρησιμοποιούνταν το '70 και '80 για να περιγράψει διαδικασίες αρκετά παρόμοιες με την οικονομική παγκοσμιοποίηση. Για παράδειγμα, οι Keohane και Nye, στο βιβλίο τους *Power and Interdependence* που εκδόθηκε το 1977, περιγράφουν τη σύγχρονή τους συζήτηση ανάμεσα στους 'μοντερνιστές', που υποστήριζαν τη δημιουργία ενός παγκόσμιου χωριού και τη φθίνουσα πορεία του εθνικού κράτους, και στους 'παραδοσιακούς' που χαρακτηρίζαν την άποψη αυτή 'παγκόσμια φούσκα' ('globaloney') και υποστήριζαν τη συνέχεια στη διεθνή πολιτική. Αυτό που παρατηρεί κανείς είναι ότι αυ-

τή η συζήτηση είναι σχεδόν ταυτόσημη με αυτή που γίνεται σήμερα, δύο δεκαετίες αργότερα (με την εξαίρεση των επιπτώσεων από την πτώση της ΕΣΣΔ) και ότι η χρήση της έννοιας της αλληλεξάρτησης είναι παρόμοια με αυτή της παγκοσμιοποίησης. Οι Keohane και Nye υποστηρίζουν ότι, παράλληλα με την χρήση του όρου αλληλεξάρτηση ως αναλυτικής έννοιας (των μεγάλων αλλαγών στο διεθνές γίνεσθαι), υπάρχει και η χρήση του ως ‘αναλυτικής επινοήσης’ (analytical device) που χρησιμοποιείται από τα δημόσια πρόσωπα, κυρίως φορείς της εξουσίας αλλά και δημοσιογράφους. «Για τους πολιτικούς», υποστηρίζουν, «που ενδιαφέρονται να αυξήσουν τον αριθμό των οπαδών τους, *αόριστες λέξεις με ευρεία απήχηση είναι χρήσιμες*» (1977: 6, πρόσθετη έμφαση).

Οι δύο συγγραφείς συνεχίζουν με το αποκαλυπτικό παράδειγμα των ΗΠΑ: «κατά τη διάρκεια του Ψυχρού πολέμου, το σλόγκαν που χρησιμοποιούσαν οι πολιτικοί αρχηγοί για να αντλήσουν υποστήριξη για τις πολιτικές του ήταν η ‘εθνική ασφάλεια’», είτε επρόκειτο για την οικονομική και πολιτική αναδόμηση του ‘ελεύθερου κόσμου’, είτε για συμμαχίες και στρατιωτικές παρεμβάσεις (1977: 7). Όταν στη συνέχεια οι απειλές στην ασφάλεια χαλάρωσαν, ο οικονομικός ανταγωνισμός στο εξωτερικό και η σύγκρουση για την αναδιανομή του εθνικού προϊόντος στο εσωτερικό εντάθηκαν· τότε όμως, η περιγραφική ακρίβεια αλλά και η συμβολική δύναμη της ‘εθνικής ασφάλειας’ αποδυναμώθηκε, γιατί η έννοια ήταν περισσότερο συσχετισμένη με στρατιωτικές ανησυχίες. Έτσι, η ‘εθνική ασφάλεια’ συνοδεύτηκε σύντομα από μια άλλη συμβολική ρητορική: την αλληλεξάρτηση. Όπως υποστηρίζουν, «οι πολιτικοί αρχηγοί συχνά χρησιμοποιούν τη ρητορική της αλληλεξάρτησης για να την παρουσιάσουν ως μια *φυσική* αναγκαιότητα, ένα γεγονός στο οποίο οι κρατικές πολιτικές (και οι ομάδες συμφερόντων στο εσωτερικό) πρέπει να προσαρμοστούν και όχι μια κατάσταση που οι ίδιες οι πολιτικές έχουν δημιουργήσει» (1977: 7, πρόσθετη έμφαση). Αυτή η νέα ρητορική, καταλήγουν οι Keohane και Nye, χρησιμοποιείται μαζί με τη ρητορική της εθνικής ασφάλειας, παρ’ όλη την αντίφαση, για να νομιμοποιηθούν οι επιλογές των πολιτικών ηγεσιών στα διεθνή ζητήματα.

Οι αναλογίες και οι συσχετισμοί με τη σημερινή χρήση της παγκοσμιοποίησης είναι προφανείς και θα ήταν περιττό να τους επισημάνουμε. Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, η χρήση των λέξεων είναι σπανίως αθώα: οι λέξεις πάντα κυφορούν ένα νόημα. Ο Anthony King (1991) κάνει ένα ενδιαφέρον σχόλιο στη εισαγωγή ενός συλλογικού τόμου που επιμελήθηκε για την παγκοσμιοποίηση. Η έννοια της λέξης global είναι πολύ πιο ουδέτερη σε σχέση με τη λέξη world¹³. Ενδεικτικά, αναφέρει, το λεξικό αγγλικών της Οξφόρδης έχει μισή σε-

13. Και οι δύο βέβαια μεταφράζονται στα ελληνικά ‘παγκόσμιος’ και είναι πολύ δύσκολο να τις αποδώσουμε με διαφορετικό τρόπο. Είναι ίσως λίγο πιο ξεκάθαρη η διαφορά όταν μιλάμε για

λίδα αναφορά στη λέξη globe (πλανήτη) και τέσσερις σελίδες για τη λέξη world (κόσμος): η πρώτη έχει μια περιορισμένη αναφορά στη γη ως σφαίρα, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στην ανθρωπότητα, στην ανθρώπινη κοινωνία, ή χρησιμοποιείται και για θεωρίες με συγκεκριμένους συμβολισμούς (όπως είδαμε και με τη θεωρία του Wallerstein). Έτσι, συμπεραίνει ο King, «η ορολογία του διαλόγου επιβάλλει θέσεις και καταλαμβάνει τις επιμέρους επιλογές. Το υπερ-γενικευτικό σάρωμα της παγκοσμιοποίησης σκεπάζει τις διαφορές σε τοπική, περιφερειακή ή εθνική κλίμακα» (1991: 12). Το συμπέρασμα είναι ότι, η ίδια η χρήση της λέξης παγκοσμιοποίηση αποπροσανατολίζει σε μεγάλο βαθμό από το περιεχόμενό της και παρουσιάζει ως εντελώς νέο κάτι το οποίο δεν είναι.

Έχοντας αναφερθεί στην οικονομική παγκοσμιοποίηση και την ιδεολογικοποίησή της, θα ήθελα να επανέλθω στο θέμα της κυριαρχίας του οικονομικού έναντι του πολιτικού και του κοινωνικού κριτηρίου. Στις πρώτες παραγράφους του ορισμού της οικονομικής παγκοσμιοποίησης υποστήριξα ότι η πολιτική δεν είναι παρωχημένη αλλά ότι 'παρέδωσε' τη θέση της στην οικονομία, δηλαδή έπαψε να διαμεσολαβεί ανάμεσα στο κοινωνικό και το οικονομικό επίπεδο. Στην πραγματικότητα, η οικονομική παγκοσμιοποίηση έχει υποστηριχτεί από μια πολιτική ιδεολογία: τον νεο-φιλελευθερισμό. Χωρίς την πολιτική νομιμοποίηση και μεθόδευση, η ελεύθερη αγορά δεν θα μπορούσε να υπάρξει. Όπως υποστηρίζει και ο Beck, η οικονομική παγκοσμιοποίηση δεν είναι μια αυτόματη, φυσική διαδικασία, αλλά προέρχεται από πολιτικό σχεδιασμό (2000: 123). Συνεπώς, οι οικονομικές πολιτικές που εφαρμόζονται μέσω της παγκοσμιοποίησης υποστηρίζονται και νομιμοποιούνται από την αντίστοιχη πολιτική ιδεολογία.

Αυτή είναι μια άποψη που υποστηρίζεται από αρκετούς μελετητές της παγκοσμιοποίησης. Είναι, όμως, αξιοσημείωτο ότι κάποιοι εξ αυτών, που αναγνωρίζουν ότι η παγκοσμιοποίηση έχει υποστηριχτεί από την ενεργό πολιτική, θεωρούν ότι η διαδικασία αυτή είναι και μη αναστρέψιμη και μη κυβερνήσιμη (όπως οι Beck, Castells, και εν μέρει ο Gray). Ο Castells, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι, στο βαθμό που η παγκοσμιοποιημένη οικονομία δεν είναι παρά ένα δίκτυο αλληλοϋποστηριζόμενων οικονομιών, η αποσύνδεση από αυτό το δίκτυο συνεπάγεται περιθωριοποίηση (Castells 2000a: 147), ενώ ο Beck (2000) θεωρεί ότι ήδη ζούμε στην 'παγκοσμιότητα' (globality) και άρα δε μπορεί να αντιστραφεί η διαδικασία. Τίθεται έτσι το ερώτημα: στο βαθμό που κανείς υποστηρίζει ότι η παγκόσμια εξάπλωση της ελεύθερης αγοράς δεν ήταν μόνο το αποτέλεσμα των τεχνολογικών εξελίξεων ή της υπεροχής του καπιταλιστικού συστήματος αλλά και της πολιτικής βούλησης και υποστήριξης σε συνδυασμό

παγκοσμιοποίηση (globalisation) σε σχέση με άλλες παρόμοιες έννοιες, όπως η διεθνοποίηση (internationalisation).

με την ιστορική συγκυρία της κυριαρχίας της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, πώς μπορεί να υποστηριχτεί βάσιμα ότι δεν υπάρχει δυνατότητα μεταβολής της διαδικασίας και ρύθμισης των οικονομιών με διαφορετικό τρόπο; Τότε θα πρέπει να αποδεχτεί κανείς ότι πράγματι ήρθε το τέλος της ιστορίας και των ιδεολογιών¹⁴. Η απάντηση βέβαια σε αυτό εξαρτάται από το πώς ορίζει κανείς την παγκοσμιοποίηση: αν για παράδειγμα την ορίζει θέτοντας ως βάση τις νέες τεχνολογίες, είναι εύλογο να διακρίνει μη αναστρέψιμα στοιχεία στην όλη διαδικασία. Με βάση πάντως την ως τώρα ανάλυση και ορισμό της παγκοσμιοποίησης, που αφορά στην οικονομική της διάσταση και τις πολιτικές της συνιστώσες, θεωρώ ότι ο διάλογος των πολιτικών ιδεολογιών δεν είναι ανεπίκαιρος και η προβολή εναλλακτικών δεν είναι ανεφάρμοστη.

Ας συνοψίσουμε: η οικονομική παγκοσμιοποίηση είναι η περαιτέρω διεθνοποίηση της καπιταλιστικής οικονομίας και της νεο-φιλελεύθερης ιδεολογίας, μια διαδικασία με πολλά στοιχεία ιδεολογικοποίησης που περιλαμβάνει πολλές από τις ανησυχίες και συζητήσεις της νεωτερικότητας. Η διαδικασία αυτή έχει ξεκινήσει από τις χώρες της Δύσης, με προεξάρχουσες τις ΗΠΑ και δευτερευόντως τη Βρετανία, όμως επηρεάζει όλες τις χώρες και τους πληθυσμούς της υφηλίου. Η οικονομική παγκοσμιοποίηση έχει δώσει προτεραιότητα στο στοιχείο της οικονομίας έναντι του κοινωνικού και του πολιτικού. Η ιδιαιτερότητα και μοναδικότητά της συνίσταται σε δύο χαρακτηριστικά της: το ένα είναι η κλίμακα της εξάπλωσής της διεθνώς και το δεύτερο είναι η άμεση σχέση της με τις νέες τεχνολογίες. Αν και η τεχνολογική πρόοδος έχει προωθήσει τις οικονομικές συναλλαγές ήδη από τον 19ο αιώνα, η σύγχρονη επανάσταση στις τεχνολογίες της επικοινωνίας και της πληροφορίας έχει συμβάλλει κατά πολύ στην ταχεία και παγκόσμια διάδοση του καπιταλισμού και στη μεταβολή του οικονομικού συστήματος με τέτοιον τρόπο ώστε οι τεχνολογικά καθυστερημένες χώρες να περιθωριοποιούνται και οικονομικά. Όπως άλλωστε επισημαίνουν και οι Carnoy και Castells, η νέα παγκόσμια οικονομία διαφέρει από παλαιότερες εποχές (και τη διεθνοποίηση) στο ότι μόνο σε αυτό το σημείο της ιστορίας υπάρχει η τεχνολογική υποδομή που την καθιστά εφικτή» (Carnoy & Castells 2001: 395). Όμως, όπως και οι ίδιοι επισημαίνουν, η τεχνολογία είναι μόνο το μέσον: «η πηγή της παγκοσμιοποίησης ήταν η διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης που είχε στόχο το ξεπέρασμα της οικονομικής κρίσης στα μέσα της δεκαετίας του '70», στην οποία πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξαν οι επιχειρήσεις και το κράτος (Carnoy & Castells 2001: 398).

14. Οι Hirst και Thompson κριτικάρουν αυτές τις απόψεις ως υπερβολικές και τις συνοψίζουν στη φράση 'παθολογία των υπερβολικά μειωμένων προσδοκιών' (pathology of overdiminished expectations, 1999: 6).

Παγκοσμιοποίηση του πολίτη

Η διάσταση του πολίτη αφορά στον τρόπο που οι πολίτες κατανοούν και εσωτερικεύουν την παγκοσμιοποίηση, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, και στον (ανα)καθορισμό των δράσεων και οραμάτων τους υπό την επιρροή της. Πρόκειται λοιπόν για την επίδραση της οικονομικής παγκοσμιοποίησης στους πολίτες, τόσο στον τρόπο που θα τη συλλάβουν όσο και στον τρόπο που θα οργανώσουν την ατομική και συλλογική τους πορεία, δηλαδή τις κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις της. Εδώ, όπως και στην οικονομική διάσταση, καθοριστικό και διαμορφωτικό ρόλο έχουν παίξει οι νέες τεχνολογίες. Η επανάσταση στις τεχνολογίες της επικοινωνίας και πληροφορίας, και ιδιαίτερα η δημιουργία του Internet – που έχει την αφετηρία του σε στρατιωτικές ανησυχίες και σχεδιασμούς¹⁵–, είχε απρόσμενες και ακούσιες συνέπειες στην κοινωνία, και επιπλέον δημιούργησε νέους τρόπους κοινωνικής αλληλεπίδρασης και αλλαγής (που ποικίλλουν από οργανώσεις καταναλωτών, την επανάσταση των Ζαπατίστα, μέχρι τους διαδηλωτές ενάντια στον ΠΟΕ ή τα διάφορα εθνικιστικά κινήματα). Το σημαντικό στοιχείο δε βρίσκεται (τόσο) στο περιεχόμενο των νέων οργανώσεων και κινήματων που εμφανίστηκαν, που μπορεί να είναι απελευθερωτικό, θρησκευτικό, εθνικιστικό ή κοσμοπολίτικο, αλλά στη δυνατότητα που τους δίνουν οι νέες τεχνολογίες να μεταδώσουν και να λάβουν πληροφορίες και να οργανωθούν σε παγκόσμια κλίμακα. Δηλαδή, η διάσταση του πολίτη εστιάζει πρωτίστως στις επικοινωνιακές και οργανωτικές δυνατότητες των πολιτών και δευτερευόντως στο περιεχόμενο της οργάνωσης και επικοινωνίας τους. Αυτό όχι επειδή το περιεχόμενο δεν είναι σημαντικό· απεναντίας. Όμως, η καινοτομία της παγκοσμιοποίησης στο επίπεδο των πολιτών δεν έγκειται στη θεματολογία της δράσης τους, αλλά στις νέες δυνατότητες επικοινωνίας, οργάνωσης και δράσης.

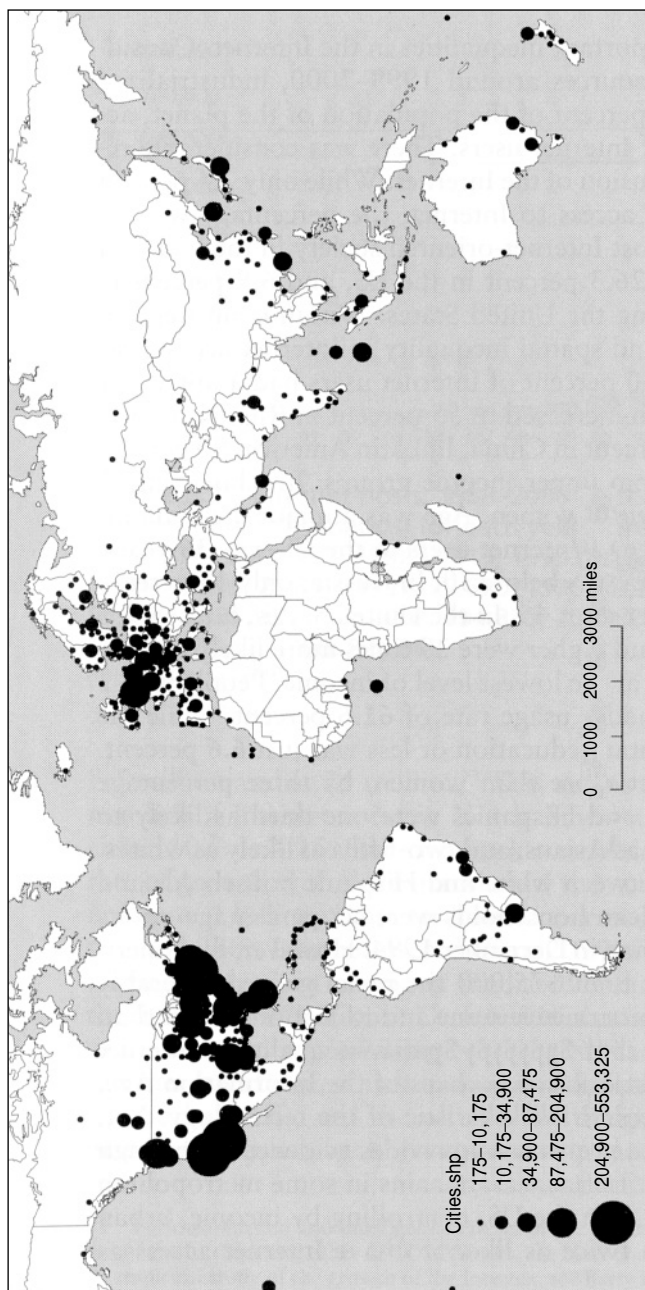
Η παγκοσμιοποίηση του πολίτη σημαίνει επίσης συνειδητότητα του παγκόσμιου, συνειδητότητα της ύπαρξης και αλληλεπίδρασης διαφορετικών σημείων αναφοράς ανά την υφήλιο. Η συνειδητότητα του παγκόσμιου είναι συνέπεια

15. Το Internet έχει τις ρίζες του σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα που χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Εξωτερικών των ΗΠΑ (United States Defence Department Advanced Research Projects Agency) κατά τη δεκαετία του '60 με σκοπό τη δημιουργία ενός συστήματος επικοινωνιών που θα αποτελούνταν από πολλά αυτόνομα κέντρα. Η έρευνα αποτέλεσε μέρος των αμυντικών προγραμμάτων στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου και σκοπός της ήταν να εμποδιστεί η καταστροφή των αμερικανικών επικοινωνιών σε περίπτωση πυρηνικής επίθεσης από τη Σοβιετική Ένωση. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί με τη δημιουργία ενός συστήματος επικοινωνίας που δεν θα είχε ένα κέντρο ελέγχου και τα διάφορα αυτόνομα σημεία θα λειτουργούσαν με διαφορετικά ραδιοκύματα: κατά συνέπεια θα μπορούσε να λειτουργήσει και σε περίπτωση πυρηνικής επίθεσης. Περισσότερες λεπτομέρειες γι' αυτό παραθέτει ο Castells 2000α: 6-7, 45-53.

της διαρκούς αναγκαιότητας να γνωρίζουμε τι μας περιβάλλει, τι επηρεάζει τις ζωές μας και τι καθορίζει τη δράση μας. Βέβαια, στην 'εποχή της παγκοσμιοποίησης' (δηλαδή στη σύγχρονη εποχή που κυριαρχούν οι διαδικασίες και η συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση) αυτό που μας περιβάλλει και επηρεάζει είναι ολόκληρος ο κόσμος, τουλάχιστον στα θέματα αυτά που δεν μπορούν να έχουν σύνορα (για παράδειγμα, οι πολίτες της Ευρώπης θα ήταν σήμερα ιδιαίτερα ευαίσθητοι σε μια οικολογική καταστροφή που θα συνέβαινε στην Κίνα ή αλλού). Η παγκοσμιοποίηση του πολίτη δεν είναι μια διάσταση που διαβρώνει ή εξαφανίζει τις ιδιαιτερότητες του πολίτη ως άτομου και ως μέλους συγκεκριμένου κοινωνικού συνόλου, αλλά μεγαλώνει το πεδίο αναφοράς για τους πολίτες, διευρύνει τα σημεία που τους αφορούν: η 'γειτονιά', δηλαδή αυτό που άμεσα περιβάλλει και αφορά τους πολίτες, γίνεται μεγαλύτερη από την παραδοσιακά, τοπικά ή εθνικά νοούμενη 'γειτονιά'. Το γεγονός αυτό δείχνει, όχι μόνο την αυξανόμενη αλληλεξάρτηση του κόσμου, αλλά και την αυξανόμενη συνειδητοποίηση των πολιτών όσον αφορά αυτήν την αλληλεξάρτηση.

Αυτή η συνειδητότητα του παγκόσμιου δε θα μπορούσε να προκύψει χωρίς τις νέες τεχνολογίες. Στην πραγματικότητα, η διάσταση του πολίτη αποτελεί κομμάτι της παγκοσμιοποίησης μόνο στο βαθμό που αυτές οι νέες τεχνολογίες έχουν εξαπλωθεί και χρησιμοποιηθεί: δηλαδή, η παγκοσμιοποίηση του πολίτη αφορά κατά κύριο λόγο τις περιοχές όπου οι τεχνολογίες της επικοινωνίας και της πληροφορίας είναι ευρέως διαδεδομένες στην κοινωνία και χρησιμοποιούνται από τους πολίτες. Με αυτή την έννοια, η παγκοσμιοποίηση του πολίτη είναι ανεπτυγμένη στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρειο Αμερική, αλλά είναι ανύπαρκτη στην Αφρική ή, μπορεί να είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη μεταξύ κάποιων επαγγελματιών στα εμπορικά κέντρα της Κίνας, αλλά να βρίσκεται σε εμβρυακή κατάσταση στις αγροτικές περιοχές της. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι, κατά την περίοδο 1998-2000, το 88% των χρηστών του διαδικτύου (internet) ισοδυναμούσε με το 15% του πληθυσμού του πλανήτη που προερχόταν από βιομηχανοποιημένες χώρες. Είναι ενδεικτικός ο παγκόσμιος χάρτης που παρατίθεται στον Castells (2000α: 378), στον οποίο φαίνονται οι υπάρχουσες καταχωρημένες διευθύνσεις στο internet ανά πόλη: ο ίδιος ο χάρτης προκαλεί την αμφισβήτηση της χρήσης του όρου παγκοσμιοποίηση σε ό,τι αφορά τη διάσταση του πολίτη, καθώς οι προϋποθέσεις της δεν είναι παγκοσμίως διαδεδομένες. Πόσο μάλλον που υπάρχουν και ιδιαίτερα σημαντικές ανισότητες στη χρήση του διαδικτύου και μέσα στις χώρες ή τις περιοχές ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, την κοινωνική θέση και την εθνικότητα¹⁶. Έτσι,

16. Για όλα αυτά τα στοιχεία δείτε Castells 2000α: 377. Παρόμοια στοιχεία δίνονται και στο UNDP report 1999 (2000).

Καταχωρημένες διευθύνσεις Internet ανά πόλη. Πηγή: Castells, 2000α: 378.

ενώ η διάσταση της παγκοσμιοποίησης του πολίτη θα μπορούσε να αφορά όλο τον κόσμο (δυσνητικά), αφορά τις περιοχές που είναι τεχνολογικά –και οικονομικά– ανεπτυγμένες ή αναπτυσσόμενες, και αυτές που ωφελούνται άμεσα από την οικονομική παγκοσμιοποίηση. Συνεπώς, η διάσταση αυτή δεν είναι αυτόνομη αλλά βρίσκεται σε συνάφεια ή και εξάρτηση από την οικονομική διάσταση.

Η παγκοσμιοποίηση λοιπόν έχει δημιουργήσει παγκόσμια συνειδητότητα (τουλάχιστον για τους πολίτες συγκεκριμένων περιοχών) και αυξανόμενη επαφή, κυρίως συμβολικά και εν δυνάμει, δηλαδή στο επίπεδο των δυνατοτήτων. Αυτό έχει οδηγήσει πολλούς θεωρητικούς να βλέπουν ή να αναμένουν μια αναδυόμενη ‘παγκόσμια κοινωνία’ ή ‘παγκόσμια κουλτούρα’. Αρχικά αυτό είχε δημιουργήσει την υπόθεση ότι θα επιτυγχάνονταν μεγαλύτερη ενοποίηση και ομογενοποίηση παγκοσμίως, η οποία όμως αποδυναμώθηκε σύντομα εξαιτίας της εμπειρικής παρατήρησης ότι η παγκοσμιοποίηση συμπεριλαμβάνει και μια αντίστροφη κίνηση προς το επιμέρους, το τοπικό, αλλά και ότι η αυξανόμενη επαφή μπορεί να προκαλέσει και περισσότερες ‘παρεξηγήσεις’ και προστριβές. Η άποψη αυτή διατηρείται στη σύγχρονη προβληματική κυρίως όσον αφορά στα ΜΜΕ και την επίδρασή τους στην κουλτούρα. Ο Stuart Hall, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι υπάρχει μια ‘παγκόσμια μαζική κουλτούρα’ που εξαπλώνεται μέσω των ταινιών και της διαφήμισης, με κύριο μέσο τη δορυφορική τηλεόραση (Hall 1991α: 27). Ο Ulrich Beck, επίσης, μιλά για ‘place polygamy’, που σημαίνει την εσωτερική κινητικότητα των ατόμων και τον (αυτό)προσδιορισμό τους μέσω πολλαπλών τοποθεσιών εξαιτίας της έκθεσής τους στην επιρροή των ΜΜΕ, δηλαδή τη δυνατότητα που τους δίνεται να συλλάβουν την εικόνα του εαυτού τους σε άλλα, μακρινά μέρη (Beck 2000: 72-75).

Υπάρχει κάποια δόση αλήθειας σε αυτή την άποψη στο βαθμό που τα ΜΜΕ έχουν την ισχύ και την ικανότητα να διαμορφώσουν τις ιδέες και προσλήψεις των αποδεκτών των μηνυμάτων. Παρ’ όλα αυτά, είναι υπερβολική η άποψη ότι μπορούν να διαμορφώσουν μια παγκόσμια μαζική κουλτούρα. Από τη μία μεριά, τα ΜΜΕ είναι σε μεγάλο βαθμό εκφραστές αντιλήψεων και προκαταλήψεων τοπικά καθορισμένων: συνεπώς, είναι δύσκολο να αποτελέσουν τη βάση μιας ενοποιημένης κουλτούρας ή και να γίνουν αποδεκτές από ανθρώπους και ομάδες που είτε είναι οι αποδέκτες αυτών των προκαταλήψεων (όταν αυτές είναι αρνητικές) είτε οι αντιλήψεις τους είναι τελείως διαφορετικές. Από την άλλη, η κουλτούρα είναι ένα στοιχείο της πολιτισμικής κληρονομιάς των ανθρώπινων ομάδων και διαμορφώνεται με ποικίλους τρόπους· τα ΜΜΕ είναι μόνο ένας από αυτούς. Η κοινή κουλτούρα προϋποθέτει κοινές εμπειρίες, οι οποίες δε διαμορφώνονται παρακολουθώντας στην τηλεόραση το CNN ή το Dallas, αλλά απαιτούν τη συμμετοχή σε κάτι κοινό, το βίωμα, τη γαλούχηση σε ένα τρόπο ζωής.

Μια ακόμη διαδεδομένη άποψη σχετικά με την παγκόσμια κουλτούρα, είναι αυτή της ‘κουλτούρας της διαφορετικότητας’. Πρόκειται για την άποψη ότι υπάρχει μια σύγχρονη παγκόσμια κουλτούρα, η οποία όμως συνίσταται στην «οργάνωση της διαφορετικότητας παρά στην ομοιομορφία» (Hannerz 1990: 237), δηλαδή ότι διαμορφώνονται «παγκόσμιες κουλτούρες στον πληθυντικό» (Featherstone 1990: 10) ή ‘υβριδικές’, αναμειγμένες κουλτούρες (‘creole’/‘hybrid’/mixed cultures, Nederveen Pieterse 1995β). Σε αυτό το σημείο θα μπορούσαμε να προβάλλουμε δύο ενστάσεις. Πρώτον, το να μιλάει κανείς για μια κουλτούρα (παγκόσμια ή άλλη) ως την ανάμειξη διαφόρων κουλτουρών και πολιτισμών δεν είναι παρά μια ταυτολογία: οι κουλτούρες και οι πολιτισμοί είναι εξ ορισμού το πάντρεμα διαφόρων πολιτισμικών στοιχείων και επιρροών¹⁷. Δεύτερον, δεν είναι η πρώτη φορά στην ιστορία που συναντάμε μια ανάμειξη πολιτισμών, ούτε και η πρώτη φορά που οι επιστήμονες και (σε λιγότερο βαθμό) οι άνθρωποι έχουν επίγνωση της πολυμορφίας των πολιτισμών. Συνεπώς, είναι παραπλανητικό να μιλάμε για την παγκοσμιοποίηση ως ένα ιστορικό πλαίσιο που δίνει την ευκαιρία συνύπαρξης πολλών πολιτισμών, γιατί κάτι τέτοιο δε συνιστά αποκλειστικό χαρακτηριστικό ή καινοτομία της παγκοσμιοποίησης.

Θα κλείσουμε αυτήν την ενότητα με ένα παράδειγμα που δείχνει με σαφήνεια τη διάσταση του πολίτη μέσα στην παγκοσμιοποίηση: το παράδειγμα των κινητοποιήσεων ενάντια στην παγκοσμιοποίηση. Κατ’ αρχάς, αυτά τα κινήματα και οι αντίστοιχες κινητοποιήσεις δε θα μπορούσαν να υπάρξουν αν δεν υπήρχε η οικονομική παγκοσμιοποίηση: η παγκοσμιοποίηση ‘προσέφερε’ ένα κοινό σημείο αναφοράς σε όλες αυτές τις ομάδες που, για τον οποιοδήποτε λόγο, αισθάνθηκαν ότι απειλούνται από αυτήν και συσπειρώθηκαν εναντίον της. Ταυτοχρόνως, τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας παρείχαν τους τρόπους ώστε να μπορέσουν οι διάφορες διασκορπισμένες –ιδεολογικά και χωροταξικά– ομάδες να επικοινωνήσουν και να οργανώσουν τη διαμαρτυρία τους και να ενωθούν συμβολικά σε ένα κίνημα με μόνη κοινή συνιστώσα την εναντίωση στην παγκοσμιοποίηση –ό,τι κι αν αυτή σήμαινε για τον καθένα¹⁸. Βλέπουμε, δηλαδή, ότι στην πραγματικότητα τα κινήματα ενάντια στην παγκοσμιοποίηση αποτελούν μια ακόμη έκφραση της ίδιας της παγκοσμιοποίησης. Η οικονομική παγκοσμιοποίηση δημιούργησε ή ενέτεινε τις αιτίες για τη δημιουργία και δράση

17. Αυτό άλλωστε αναγνωρίζει και ο Nederveen Pieterse, παρόλο που μιλάει για ‘υβριδικές’ κουλτούρες.

18. Σε πολλές από αυτές τις κινητοποιήσεις συμμετείχαν ομάδες αντιδιαμετρικά αντίθετες, όπως αναρχικοί, εκπρόσωποι εκκλησιών που θεωρούν την παγκοσμιοποίηση απειλή για το δόγμα τους, οικολόγοι, εθνικιστές κλπ.

των κινημάτων, και οι νέες τεχνολογίες τα μέσα για την οργάνωση και δράση τους. Είναι σχεδόν μια ειρωνεία της ιστορίας ότι η τεχνολογική επανάσταση υπήρξε το μέσον δημιουργίας και των δύο αυτών αντικρουόμενων διαστάσεων: της οικονομικής παγκοσμιοποίησης (εν μέρει), δηλαδή της κυριαρχίας της καπιταλιστικής αγοράς και του οικονομικού κριτηρίου έναντι του πολιτικού και κοινωνικού, και της αντίδρασης σε αυτήν, δηλαδή της ενδυνάμωσης του κοινωνικού στοιχείου και της πολιτικής δράσης ακριβώς λόγω της κυριαρχίας της οικονομίας.

Ο Robertson (1992) αναφέρει ότι αυτά τα κινήματα αποτελούν μέρος της παγκοσμιοποίησης γιατί εμπεριέχονται στη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση. Εδώ θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι η δράση τους συντονίζεται σε παγκόσμιο επίπεδο. Βεβαίως το παγκόσμιο περιορίζεται στις περιοχές και τα άτομα που έχουν πρόσβαση στις νέες τεχνολογίες, όπου πρόσβαση σημαίνει όχι μόνο τη θεωρητική δυνατότητα ύπαρξης ενός υπολογιστή και ενός τηλεφώνου, αλλά τις πραγματικές συνθήκες που επιτρέπουν αυτήν την πρόσβαση και κυμαίνονται από την παρεχόμενη εκπαίδευση και τις ανάγκες της κάθε κοινωνίας μέχρι την αξία του υπολογιστή σε σχέση με το μέσο μηνιαίο εισόδημα. Δεν είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι οι πρώτες κινητοποιήσεις κατά της παγκοσμιοποίησης έγιναν στη δυτική ακτή των ΗΠΑ, στο Seattle, και συνεχίστηκαν στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, στη Δυτική Ευρώπη¹⁹.

Συνοψίζοντας, η παγκοσμιοποίηση του πολίτη αναφέρεται στις δυνατότητες των πολιτών να συλλάβουν τον κόσμο στην παγκοσμιότητά του και στο ενδεχόμενο να δράσουν σε παγκόσμια κλίμακα. Βεβαίως, το περιεχόμενο της δράσης τους μπορεί να είναι είτε διεθμιστικό είτε επιμεριστικό· σε κάθε περίπτωση, η παγκοσμιοποίηση προσφέρει τα μέσα ώστε μια ομάδα να κερδίσει τη συμπάθεια ή την αντιπάθεια σε παγκόσμια κλίμακα. Τέλος, η παγκοσμιοποίηση του πολίτη δεν είναι ανεξάρτητη από την οικονομική παγκοσμιοποίηση με την έννοια ότι συχνά οργανώνεται ή εκφράζεται σε συνάρτηση με αυτήν, δηλαδή ως μια απάντηση είτε θετική είτε αρνητική.

* * *

19. Ας μην παραγνωρίζεται ότι οι κοινωνίες της Δύσης, όπου εμφανίστηκαν αυτά τα κινήματα, χαρακτηρίζονται από ευημερία, τουλάχιστον σε σχέση με άλλες. Αυτό το γεγονός είναι καθοριστικό γιατί δίνει τη δυνατότητα στους πολίτες τους να ασχοληθούν με ζητήματα που ξεπερνούν την καθημερινή τους επιβίωση. Έτσι, είναι λογικό ότι οικολογικές ανησυχίες, αντικαπιταλιστικές κινητοποιήσεις και αιτήματα παγκόσμιας αναδιανομής του πλούτου εμφανίστηκαν τόσο έντονα στις χώρες αυτές.

Η παραπάνω ενότητα αποτελεί τον ορισμό της παγκοσμιοποίησης που προτείνεται σε αυτή τη μελέτη. Η παγκοσμιοποίηση είναι ο όρος που έχει υιοθετηθεί ως αποτέλεσμα ιδεολογικοποίησης για να εκφράσει την εξάπλωση του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού σε ολόένα και περισσότερες περιοχές του πλανήτη. Είναι επίσης η αυξανόμενη συνειδητότητα της αλληλεξάρτησης των χωρών του κόσμου και η ικανότητα των πολιτών να επικοινωνήσουν και να οργανωθούν χωρίς χωρικούς ή χρονικούς περιορισμούς. Και οι δύο διαστάσεις της παγκοσμιοποίησης, της οικονομίας και του πολίτη, είναι σε μεγάλο βαθμό το αποτέλεσμα της τεχνολογικής επανάστασης που ξεκίνησε στη δεκαετία του '60. Όμως, παρ' όλη τη σημασία της τεχνολογίας δεν τη συμπεριλάβαμε ως μια από τις διαστάσεις που ορίζουν την παγκοσμιοποίηση, γιατί οι τεχνολογικές αλλαγές σηματοδοτούν μια αλλαγή στους τρόπους παραγωγής και στη μετάδοση της πληροφορίας, ενώ η παγκοσμιοποίηση σηματοδοτείται από την ιδεολογικοποίηση της αλληλεξάρτησης και της 'νίκης' του φιλελεύθερου καπιταλισμού. Στη μελέτη αυτή, όταν αναφερόμαστε στην παγκοσμιοποίηση εννοούμε κυρίως την οικονομική της διάσταση, καθώς είναι η κυρίαρχη αλλά και αυτή που έχει δημιουργήσει σε μεγάλο βαθμό και τη διάσταση του πολίτη. Πάντως, να επισημάνουμε ότι δε ζούμε σε μια ήδη διαμορφωμένη 'παγκοσμότητα' ('globality') όπως μερικοί υποστηρίζουν: η παγκοσμιοποίηση είναι μια διαδικασία που αλλάζει συνεχώς και με ραγδαίους ρυθμούς τις κοινωνίες και, καθώς βρισκόμαστε ακόμη εν μέσω μεγάλων και σημαντικών αλλαγών, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε την εικόνα του κόσμου πριν η σκόνη των μεγάλων αλλαγών καταλαγιάσει.